

تداوم و تحول در تاریخ‌نگاری ایران

بررسی و تحلیل آثار شهاب‌الدین عبدالله خوافی

(حافظ ابرو)

www.ketab.ir

www.ketab.ir

غلامرضا امیرخانی

تداوم و تحول در تاریخ‌نگاری ایران (بررسی آثار شهاب‌الدین عبدالله خوافی) / تهران طرح نقد، ۱۳۹۵

۴۸۴ ص

چاپ اول

شماره کتابشناسی ملی: ۴۵۷۷۷۹۵

انتشارات طرح نقد

میدان انقلاب - کارگر جنوبی - مقابل پاساژ مهستان - پلاک ۱۲۵۱ - واحد ۴

تلفکس ۶۶۴۸۳۷۶۲

صندوق پستی ۸۳۱۸۵ - ۱۳۱۴۹

tarhenaghd@gmail.com

www.ketab.ir

عنوان **تداوم و تحول در تاریخ‌نگاری ایران**

نویسنده **غلامرضا امیرخانی**

ناشر **طرح نقد**

نوبت چاپ / سال انتشار **اول / ۱۳۹۵**

طراح روی جلد **امیرمسعود نیائی**

حروف‌نگار و صفحه‌آرا **غلامرضا عقیلی شمس**

شابک **۹۷۸-۶۰۰-۸۵۸۲-۰۵-۲**

شمارگان **۵۰۰ نسخه**

قیمت **۳۵۰۰ تومان**

حق انتشار **همه حقوق محفوظ است**

فهرست

۱۲	پیش‌گفتار
۱۴	مقدمه
۱۴	تاریخ، مورخان و جاذبه
۱۶	ویژگی‌های به هم پیوسته تاریخ و تاریخ‌نگاری اسلامی
۱۸	ذهنیت در تاریخ‌نگاری
۲۳	بخش‌های مختلف کتاب
۲۳	فصل اول: زمانه و زندگی حافظ ابرو
۲۳	فصل دوم: تاریخ‌نگاری در نیمه نخست حکومت تیموریان
۲۴	فصل سوم: آثار حافظ ابرو
۲۴	فصل چهارم: بینش: تداوم در اندیشه سیاسی و فرهنگی
۲۵	فصل پنجم: سبک تاریخ‌نگاری: تداوم و تحول در روش‌ها
۲۶	فصل ششم: اقتباس و استناد: تحول در شیوه‌ها
۲۷	فصل اول: زمانه و زندگی
۱-۲۷	نگاهی به اوضاع فرهنگی و اجتماعی ایران در نیمه نخست قرن نهم هجری
۴۰	الف. فرهنگ و هنر در عصر شاه‌رخ

ب. هرات، پایتخت شاهرخ	۴۳
۲. زندگینامه حافظ ابرو	۴۸
الف. خواب، زادگاه حافظ ابرو:	۵۲
بزرگان خواب:	۵۳
ب. حضور در تشکیلات دولت تیموری	۶۰
ج. زمان و مکان درگذشت حافظ ابرو	۶۶
۳. حافظ ابرو در آثار متأخران	۷۲
فصل سوم: اشیخ نگاری در نیمه نخست حکومت تیموریان	۷۶
۱. زمینه و پیشه ها	۷۶
۲. پیدایش تکامل	۷۹
الف. عصر تیموری	۷۹
۳. عصر شاهرخ	۸۴
الف. تاریخ های نگاشته شده در هرات	۹۰
ب. سایر مناطق	۱۰۰
ج. تاریخ های محلی	۱۱۴
فصل سوم: آثار حافظ ابرو	۱۲۷
حافظ ابرو و آثارش از نگاه پیشینیان	۱۲۹
تالیفات حافظ ابرو	۱۳۲
۱ - ذیل ظفرنامه شامی	۱۳۳
۲ - تاریخ شاهرخ	۱۳۳
۳ - ذیل جامع التواریخ رشیدی	۱۳۴
۴ - جغرافیا	۱۳۷
۵ - مجموعه تاریخی	۱۴۵
۶ - مجمع التواریخ سلطانیه	۱۵۲
۷ - آثار متسبب	۱۵۷

- الف. ذیل تاریخ گزیده: ۱۵۷
- ب - مقدمه شاهنامه بایسنغری ۱۵۹
- ج. معزالانساب فی شجره الانساب: ۱۶۱
- فصل چهارم: بینش: تداوم در اندیشه‌های فرهنگی و سیاسی ۱۶۶
۱. تاریخ به مثابه علم ۱۶۶
- الف. علم تاریخ از دید حافظ ابرو ۱۶۹
- تعریف تاریخ: ۱۷۰
- ب. فلسفه تاریخ ۱۷۲
- تاریخ نگاری حافظ ابرو و گرایش‌های فرهنگی دربار هرات ۱۷۶
- الف. سریع‌نگاری و اهتمام به متون فقهی و زبان عربی ۱۷۹
- ب. اشاعه و تقویت زبان فارسی ۱۸۲
- ج. ایران محوری و میراث باستانی ایران ۱۹۲
- د. تصوف و عرفان ۲۰۷
۳. تاریخ نگاری و مشروعیت بخشی ۲۱۱
- الف. شیوه‌های طرح مسئله ۲۱۳
- ب. طرح اندیشه سیاسی ۲۲۲
- ج. بنیان‌های مشروعیت ۲۳۴
۴. بینش مذهبی ۲۴۵
- الف. شیعه یا سنی؟ ۲۴۵
- ب. پادشاهان تیموری و مسئله خلافت ۲۵۳
- فصل پنجم: سبک تاریخ نگاری: تداوم و تحول در روش‌ها ۲۶۱
- حافظ ابرو در نگاه محققان ۲۶۴
۱. الگوها و منابع مورد استفاده ۲۶۷
- الف. الگوهای تاریخ نگاری: بررسی و شناخت ۲۶۷

- ب. منابع گردآوری اطلاعات: کتابخانه‌ها ۲۷۱
۲. روش‌های ارائه اطلاعات ۲۸۴
- الف. روایت گذشته: مطالعه موردی سرداران ۲۹۰
- ب. رویدادنگاری معاصر ۳۰۸
- ج. روایت جنگ ۳۱۵
- د. تاریخ در بستر جغرافیا ۳۲۲
۳. سیر تحول در تاریخ نگاری حافظ ابرو ۳۳۵
- اصل ششم اتباس و استناد: تحول در شیوه‌ها ۳۴۱
۱. شیوه‌های نقل از منابع ۳۴۱
- الف. اقتباس با سرقت ادبی ؟ ۳۴۴
- ب. گزینش روایات و خلاصه نویسی ۳۵۱
۲. استناد به منابع ۳۵۴
- الف. شیوه‌های استناد ۳۵۴
- ب. بررسی منابع مورد استناد ۳۶۱
- ج. تحلیل استنادها ۳۶۵
۳. منابع اصلی تاریخی مورد استفاده - حافظ ابرو در تدوین
- ربع‌های چهارگانه مجمع‌التواریخ: مقایسه ۳۶۸
- نتیجه‌گیری ۳۹۵
- فهرست مآخذ ۴۰۱
۱. متون: ۴۰۱
۲. تحقیقات: ۴۱۲
- پیوست ۱: کتابشناسی نسخه‌های خطی آثار حافظ ابرو ۴۲۷
۱. مجمع‌التواریخ سلطانیه ۴۲۷
۲. مجموعه: ۴۳۶
۳. ذیل جامع‌التواریخ ۴۳۷

۴۳۸		۴) تاریخ شاهرخ میرزا
۴۳۹		۵) ذیل ظفرنامه
۴۳۹		۶) جغرافیا:
۴۴۳		پیوست ۲: تصاویر
۴۵۵		Abstract
۴۵۵		نمایه اعلام

www.ketab.ir

پیش‌گفتار

پژوهش حاضر در زمینه آثار و اندیشه‌های یکی از تاریخ‌نگاران و جغرافیدانان برجسته ایران، زین‌فارسى است. حافظ ابرو که در مقام یک مورخ، آثار متعددی را درباره تاریخ ایران و جهان نگاشته و رویدادهای هم‌عصر خود را نیز به دست بازگو کرده، تا کنون آن چنان که باید و شاید، مورد تحقیق واقع نشده است. در این تحقیق سعی بر آن بوده که اهمیت و جایگاه وی به مثابه مورخ، جغرافیدان، دست و جغرافیدانی ماهر بر مبنای نگاشته‌ها و همچنین با توجه به اوضاع سیاسی - اجتماعی ایران در قرن نهم مورد بحث و گفتگو واقع شود.

انجام این تحقیق به سبب کثرت آثار حافظ ابرو و همچنین دستنویس بودن بخش عمده‌ای از نوشته‌های او و پراکندگی این نسخه‌ها در کتابخانه‌های مختلف داخل و خارج ایران با دشواری‌هایی همراه بود که حتی المقدور در راه رفع آنها اقدام گردید.

لازم است در اینجا از اساتید و بزرگواران زیر که بدون کمک و یاری ایشان، به پایان رساندن این پژوهش میسر نبود، کمال تشکر را بنمایم:

نخست استاد ارجمندم جناب آقای دکتر صفت گل که زمینه‌های شکل‌گیری این موضوع را مهیا ساختند و از همان مراحل اولیه پیشنهاد موضوع، راهنمایی‌های ارزنده ایشان چراغ راه بنده بود.

همچنین از پرفسور جان وودز استاد دیپارتمان مطالعات خاورمیانه در دانشگاه شیکاگو که با محبتی وافر، تصاویر نسخه‌های خطی متعلق به کتابخانه‌های استانبول و برخی منابع دیگر و همچنین فایل مقالات خود در اختیار اینجانب قرار دادند و همچنین استاد نجیب مایل هروی که از رهنمودهای ایشان بهره‌مند شدم، تشکر و قدردانی می‌نمایم.

در اشارة به این اثر، بدون شک حمایت‌ها و تشویق‌های جناب آقای دکتر غلام حیات برایم بای‌سلامی، استاد دانشگاه تهران، موثر بود که صمیمانه قدردان محبت‌های ایشان هستم.

با توجه به استفاده از نسخه‌ای خطی متعدد در این تحقیق، بر خود فرض می‌دانم از مسئولان بحس خطی در کتابخانه‌های زیر سپاسگزاری کنم:

- کتابخانه ملی ایران
- کتابخانه مجلس شورای اسلامی
- کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران
- کتابخانه و موزه ملی ملک
- کتابخانه کاخ گلستان
- موزه رضا عباسی

بمنه و کرمه

مقدمه

تاریخ، مورخان و جامه

مورخان به طور کلی با تنبلیات اجتماعی و سیاسی عصر خود پیوند دارند. گستره دانسته‌ها و آگاهی‌ها یک مورخ، قاعدتا تحت تاثیر دو مسئله قرار دارد: نخست شبکه ارتباطی او با به‌امونش و دیگر تصویری که مورخ از موقعیت خود در جهان ترسیم کرده است. در مورد مورخی چون حافظ ابرو، که مورخی درباری محسوب می‌شود، طبیعی است که تمرکز و توجه وی بیشتر متوجه ولی نعمتان خود و شبکه‌ای از افراد مرتبط با ایشان باشد. اعم از اطرافیان، کارگزاران، اقوام و رقبای، معارضان و مخالفان. ضمن آن که باید دقت کرد که مورخ بر اساس شرایط خاص زمانی - مکانی دوره خود، به بازگویی وقایع و رویدادها می‌پردازد. شرایط مکانی را نیز صرفا نباید به عنوان مکان جغرافیایی فرض کرد، بلکه باید در نظر داشت که مورخ با کدام حکومت و دربار، همراه و ملازم بوده است. علاوه بر آن باید این واقعیت را نیز لحاظ کرد که اصولا هیچ متن تاریخی از مورخ خود جدا نیست و رفتار و تلاش هر

مورخی بر متن او تاثیر گذار است.

مسائل فوق را که در تحلیل نگاه یک مورخ بر رخداد‌های معاصرش موثر است، در نگرش وی نسبت به گذشته چگونه می‌توان ارزیابی کرد؟ آیا نگارش سرگذشت پیشینیان هم تحت تاثیر این عوامل قرار دارد؟

در پاسخ به سؤالاتی از این دست باید توجه داشت که اصولاً در هر دوران تاریخ گذشته را دوباره از سر می‌نویسند و می‌کشند تا در آن به کنایه‌های عصر خویش پاسخ دهند. از سوی دیگر در مورد متن‌های تاریخی این‌بار بهتر است که روند فکری مورخ یعنی اهداف، تمایلات، تعصبات ارزش‌ها، اولویت‌ها، میراث فرهنگی، تجربیات، تحصیلات، مدرسه و نمونه‌ها و برداشت وی نسبت به کار تاریخ‌نگاری و همه آن‌چه که در گزارش او به سوی تاریخ‌نگاری و آفرینش متنی که نوشته، تاثیر گذار بوده، به خوب شناخته شود.^۱

درک میزان اهمیت یک موضوع از دید یک مورخ بسیار حائز اهمیت است، هر چند که این درک نسبی باشد. در این راستا باید هنگام خواندن هر اثر تاریخی به معیارهای مورخ توجه داشت تا هم آن‌چه را که نوشته ارزیابی کرد و هم آن‌چه را از قلم آن‌ها شناسایی کرد. آن‌گاه با توجه به حذف‌ها و کنارگذاشتن‌های مشخص، باید به طرح و جوابگویی این پرسش پرداخت که چرا این موارد را حذف کرده است؟

بدیهی است که عمده تمرکز و اعتنای تاریخ‌نگاران در ایران بر تاریخ سیاسی و برجسته کردن تکاپوهای سیاسی و نظامی شاهان و حاکمان متمرکز بوده است. این واقعیت مسئله‌ای فراگیر نه تنها در جهان

۱ - مریلین رابینسون والدمن، *زمانه، زندگی و کارنامه‌ی بی‌همتی*. ترجمه منصوره اتحادیه (نظام‌مافی). تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۳۷۵، ص ۳۹ - ۴۰.

۲ - مایکل استفورد، *درآمدی بر فلسفه تاریخ*. ترجمه احمد گل محمدی. تهران: نشر نی، ۱۳۸۹، ص ۱۰۴.

اسلام بلکه در سراسر جهان متمدن بود که تا قرن ۱۹ میلادی بر متون تاریخی سیطره داشت. به قولی از قرن ۱۹ بود که به تدریج مورخانی اندک شمار از مرزها و محدوده‌های سیاست و دین فراتر رفته، به فعالیت‌های مردم عادی علاقه مند شدند و تاریخ اقتصادی و اجتماعی نوشتند.^۱

ویژگیهای به هم پیوسته در متون تاریخی اسلامی:

متون تاریخی نگارش در آمده در سرزمین‌های اسلامی و از جمله ایران در راه از ویژگی‌ها همسانی‌ها و مشابهت‌هایی را نشان می‌دهند. مهم‌ترین این ویژگی‌ها به شرح زیر است:

۱- دیدگاه تاریخی به مرور محسوسی متأثر از مکان و زمان تالیف است. به بیان دیگر باید بدویت که تاریخ در میان و جریان حوادث و دگرگونی‌ها تدوین می‌شود و مورخ به تنها در باره جریان رویدادها بلکه از درون همان جریان‌ها می‌نویسد به همین سبب موقعیت زمانی و مکانی مورخ، چشم انداز و گرایشی مبین به کار او می‌بخشد.^۲

۲- متون تاریخی عامدانه به پندآموزی گرایش دارند.

۳- مورخان ارزش‌ها و نظریات خود را در لفاظیهایی می‌کردند.

۴- ویژگیهای ساختاری می‌تواند افکار و ارزش‌های مورخ را بیان

کند

۵- متون تاریخی تحت تاثیر مکتب و سبک هستند.^۳

ویژگی‌های پنج گانه فوق خود سبب پیدایش جریان‌ها و پهندهای

۱ - همان جا، ص ۱۷.

۲ - همان جا، ص ۹۶.

۳ - والدمن، زمانه، ص ۳۲.

مختلفی در عرصه تاریخ نگاری شد. از مهم ترین این موارد شکل گیری و تکامل تاریخ نگاری عمومی بود که از همان سده های نخست، مورخان مسلمان میل و عطش خود را به تدوین متونی از این دست نشان دادند و در راه رسیدن به همین هدف بود که شاهکارهای برجسته تاریخ نگاری کلاسیک اسلامی آفریده شد. هدف و نیت بزرگانی چون طبری و دینوری و سعدی و مسکویه و پیروان متأخرتر ایشان نظیر ابن اثیر و ابن خلدون از نگارش متون تاریخ عمومی مبتنی بود بر گزارش احوال عالم از هبوط و اوفات تا عصر مورخ. حتی به قول عبدالحسین زرین کوب، تا سده چهارم هم که در ایران *تاسخ التواریخ* به وجود آمد، هنوز هبوط آدم و طوفان نوح سرلوحه مسائل تاریخ انسانی به شمار می آمد.^۱ تولد تاریخ نگاری فارسی را باید مصادف با پیدایش تدوین تاریخ عمومی عالم یکی دانست. چرا که تاریخ بلعمی به عنوان نخستین اثر برجسته فارسی در حوزه تاریخ، به نوبت از متن الگوی خود یعنی *تاریخ الرسل والملوک* محمد بن جریر طبری، حوادث عالم از آدم تا زمان خود را بررسی می کند.

اهمیت این گونه از تاریخ نگاری نه تنها اخبار و روایاتی است که از گذشته ها نقل کرده و چه بسا روایاتی نامعتبر و نامعتبرانه می دهند، بلکه در نوع نگاه مورخ به حوادث گذشته، نظم و ریسر رویدادها، تاکیدها و حذف ها و افزوده هایی است که هر یک می تواند بسبب نیاز از جهان آرمانی و ذهنی مورخ را پدیدار سازد.

ذهنیت در تاریخ نگاری

این پرسش از جمله دغدغه‌های اساسی مورخان و بلکه منتقدان ایشان بوده است. آیا تاریخ یکی از حوزه‌های فکری است که برای شناخت آن باید دیدگاه ذهنی را هم مد نظر قرار داد؟

پاسخ استنفورد به این پرسش مثبت است. وی با ذکر دو دلیل عمده به تأیید نظر خود پرداخته است:

اول باید به خاطر داشته باشیم که تاریخ در باره انسان‌ها، کنش‌ها و درها و رنج‌ها، آنهاست. درک کامل اعمال و رفتاری‌های آنها مستلزم این است که تا اندازه ممکن به دنیای برداشت‌ها، واکنش‌ها، محاسبات و احساسات آنها راه یابیم. این کارهای بصیرت بخش نه تنها برای درک کنش‌های گذشته ثبت و ضبط شده ضروری است بلکه برای درک نحوه و شرایط شکل‌گیری این رویدادهای منبسط که منابع اصلی مورخ است نیز ضرورت دارد.

نمونه‌ای که وی از یک مناظره تلویزیونی در باره جنگ جهانی دوم آورده، بسیار راهگشا و جالب توجه است. در این مناظره که چند دهه پس از پایان جنگ جهانی دوم در تلویزیون بریتانیا انجام شده بود، چند مورخ جوان به همراه گروهی از کهنسالانی که جنگ را تجربه کرده بودند، شرکت داشتند. نظر مورخان جوان که کاملاً عقلانی و منطقی با داده‌ها برخورد می‌کردند، آن بود که بریتانیا باید در سال ۱۹۴۱ با آلمان صلح می‌کرد. این نظر از جانب کهنسالان حاضر در مناظره نه تنها مردود بلکه مضحک و کاملاً غیر قابل تصور بود. تفاوت بنیادی این دو دیدگاه ناظر به همان مفهوم ذهنیت در رویدادهاست. چرا که هیچ توصیف بیرونی و هیچ موضع و دیدگاهی نامعین نمی‌تواند حق مطلب را برای مثال در مورد شرایط خاص حاکم بر اروپای زمان جنگ دوم جهانی ادا کند.